

Az elsődleges szocializációs közeg hatása a fiatal felnőttek érzelemfelismerésére

Szerző: Szeszák Nóra

Témavezető: Bali Cintia

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Pszichológia szak

Lezárás dátuma: 2024.06.06.

Absztrakt

Az érzelemfelismerés-képesség fejlődését nagymértékben meghatározzák a koragyerekkori tapasztalatok és a csecsemőkorban kialakult képességek. A kutatásom során az érzelemfelismerés fejlődésének különböző stádiumainak pontosabb ismerete érdekében a fiatal felnőttek érzelemfelismerését vizsgáltam, fejlődéslélektani keretben. Hipotézisem szerint az elsődleges gondozó társadalmi környezete, nevelési stílusa és a család általános mentális és egészségügyi állapota olyan mértékben befolyásolja a gyermek érzelemfelismerésének fejlődését, hogy ezek hatása a fiatal felnőttek korosztályának vizsgálatánál is beazonosíthatóak.

A kutatásban 31, fiatal felnőttek korosztályába (20–34 év) sorolható személy vett részt (15 férfi és 16 nő), átlagéletkoruk 23,9 év. A kísérlet első része egy érzelemfelismerési tesztből állt, amely 72, arcon megjelenő érzelemkifejezés (boldogság, félelem, undor, harag, szomorúság és semlegességet kifejező arcok) felismerésének pontosságát mérte. A kutatás második része egy kérdőívcsomagból állt, amelyben a résztvevők demográfiai adataira, majd retrospektíven az általuk kijelölt elsődleges gondozó szocioökonómiai státuszát meghatározó és a *Szülői bánásmód kérdőív* (H-PBI) kérdésre kellett válaszolniuk. A H-PBI kérdőív több nevelési stílus tapasztalatának mértékét (korlátozás, túlvédés, szeretet-törődés és elutasítás) méri 4 fokú likert-skálával.

Az adatok elemzése alapján a koragyermekkorban tapasztalt nevelési stílusok statisztikailag nem kapcsolhatóak össze a gondozóhoz társított szocioökonómiai státusszal. Az egyes érzelmek felismerésénél volt különbség a résztvevők között: a boldogságot legpontosabban, míg szomorúságot a legpontatlanabban azonosították be. A korlátozó nevelési stílus szignifikánsan, míg a szeretet-törődés gyermekkorai tapasztalata tendenciaszinten negatív hatással volt az általános érzelemfelismerés teljesítményére. Emellett egy családtag mentális és egészségügyi nehézségének korai tapasztalata is negatívan befolyásolta az általános érzelemfelismerést, különösen a szomorúságot kifejező arcok beazonosítását.

Az eredmények alapján az elsődleges szocializációs közeg hatással van az érzelemfelismerési képesség fejlődésére, és ezen hatások még fiatal felnőttkorban is kimutathatóak. A vizsgálat tökéletesítéséhez egy reprezentatívabb minta mellett további fejlesztésekre és specifikusabb kérdésekre lenne szükség.

Kulcsszavak: érzelemfelismerés, szülői bánásmód, nevelési stílus, szocioökonómiai státusz, fiatal felnőttek

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	4
2. Elmélet.....	5
2.1. Érzelemelmélet és tanulási folyamatok.....	5
2.1.1. Az érzelemfelismerés tanulása.....	5
2.1.2. Az érzelemfelismerés fejlődésének főbb stádiumai	7
2.2. A szocioökonómiai státusz és a környezeti tényezők hatása a nevelésre.....	8
2.3. A nevelési stílusok és hatásuk a gyermek fejlődésére	10
2.3.1. Korlátozás nevelési stílus	11
2.3.2. Túlvédés nevelési stílus	12
2.3.3. Szeretet-törődés és elutasítás nevelési stílus.....	13
3. Hipotézisek.....	14
4. Módszer és résztvevők	15
4.1. Résztvevők.....	15
4.2. Módszer	16
4.2.1. Érzelemfelismerési teszt.....	17
4.2.2. Szocioökonómiai státusz	18
4.2.3. Szülői bánásmód kérdőív (H-PBI)	19
4.3. Adatelemzés.....	20
5. Eredmények	21
5.1. Első hipotézis.....	21
5.2. Második hipotézis	22
5.3. Harmadik hipotézis	24
6. Megvitatás.....	27
7. Konklúzió és kitekintés	30
8. Szakirodalom	32

1. Bevezetés

Az érzelemfelismerés képessége egész életen át fejlődik (Saarni, 1999). A koragyerekkori tapasztalatok és a csecsemőkorban kialakult képességek meghatározóak az érzelemfelismerés fejlődésében (Berzenski & Yates, 2017). Az érzelemfelismerés képesség fejlődésének vizsgálatára leggyakrabban a kognitív paradigma keretein belül kerül sor, mivel a prefrontális kéreg, az amygdala és a neurális hálózatok nagy szerepet játszanak az érzelemfelismerésben. Az említett kutatások (lásd. Lawrence et al., 2015; Thomas et al., 2007) a gyermek- és serdülőkori érzelemfelismerés képességét hasonlítják össze a felnőttkori (kifejlődött) érzelemfelismeréssel vagy longitudinális kutatások keretében (lásd. Berzenski & Yates, 2017) figyelik a fejlődés folyamatát. Az éretlen és az érett érzelemfelismerés párhuzamba állítása miatt sok kutatásból kimarad a fiatal felnőttek korosztályának felmérése. A fiatal felnőttek korcsoportját egy fejlődéslélektani keretben megvizsgálva, viszont pontosabb képet kaphatunk az érzelemfelismerés fejlődési stádiumainak alakulásáról: betekintést nyerhetünk abba, milyen maradandó jellegzetességek alakulhatnak ki eltérő gyermekkori tapasztalatok következtében.

Hipotézisemet – miszerint az elsődleges gondozó társadalmi környezete, nevelési stílusa és család általános mentális és egészségügyi állapota befolyásolja a gyermek érzelemfelismerésének fejlődését, amelynek hatása még a fiatal felnőttek korosztályának vizsgálatánál is beazonosítható – egy teszt és egy kérdőív csomag segítségével térképezem fel. A kérdőívcsomag két része is tartalmaz retrospektív kérdéseket. A retrospektív kutatások kevésbé megbízhatóak, mint a longitudinális vizsgálatok, mivel sok esetben az emlékek idővel átalakulhatnak és elhalványulhatnak. Ezáltal nehezen szétválasztható, hogy a résztvevők válaszait és eredményeit az őket ért későbbi hatások, milyen mértékben befolyásolják. A kutatás ezen limitációi miatt a megvitatás során igyekszem az eredményeimet kritikusan kezelni: az emlékezet szerveződéséből fakadó és a további szocializáció hatására kitekinteni.

A kutatás során feltárt eredményekkel és a fiatal felnőttek érzelemfelismerésének jellegzetességeinek vagy hiányosságainak pontosabb ismeretével precízebb kognitív-affektív képességfejlesztő módszereket lehet kialakítani, amelyek javíthatják a kommunikációs képességet, ezáltal a társas kapcsolatok minőségére is hatással lehetnek.

2. Elmélet

2.1. Érzelemelmélet és tanulási folyamatok

Mielőtt belekezek a szocioökonómiai státusz, a nevelési stílusok és az érzelemfelismerési képesség kapcsolatának kutatásába, felvázolom az általam használt érzelemelméletet, az érzelemfelismerés tanulását és fejlődésének főbb pontjait.

Érzelemelméletek között két nagyobb irányzatot különböztethetünk meg: az alapérzelemelméleteket és a dimenzionális érzelemelméleteket. Az utóbbi irányzat főbb képviselői Wundt (1832–1920), Russel (1947–) és Barrett (1963–) amellet érvelnek, hogy az érzelmek pszichológiai dimenziók, az arousal és a valencia különböző kombinációi. A dimenzionális elméletekben érzelmek szubjektív megélése, a biológiai és a fiziológiai mintázatoknál fontosabb szerepet kap. Ezzel szemben az alapérzelemelméletek főbb képviselői Descartes (1596–1650), Tomkins (1911–1991) és Ekman (1934–) az érzelmek evolúciós, biológiai, fiziológiai és idegrendszeri meghatározottságára fektetik a hangsúlyt. Az érzelmeket kategóriák mentén értelmezik, amelyeket univerzálisnak tekintenek. Russel (1994) vitatja, hogy megfelelő megközelítés kategóriák mentén értelmezni az érzelmeket, mivel ezek a kategóriák nem az evolúció hagyatéka, hanem szociális konstrukciók. Menon és Shweder (1994) is amellet érvel, hogy a kategóriákhoz társított érzelemsémák kulturálisan beágyazottak, nem a biológia határozza meg. A felvetett kritikus pontokra Ekman tanulmányaiban reagál (lásd. 1965, 1974, 1977, 1994, 2003, 2007) és meggyőző választ ad az érzelmek univerzalitása és kategorizálhatósága mellett.

Ekman – Darwin (1963) elméletére alapozva – közel 50 éves kutatása alapján hat alapérzelmet állapított meg különböző népcsoportba tartozó emberek arcán: boldogságot, szomorúságot, félelmet, meglepetést, haragot és undort. Az alapérzelmeket azért tekintette univerzálisnak, mivel az arcizmok kialakítása, előrehuzalozottsága képes meghatározni, hogy milyen arckifejezéseket tudunk megjeleníteni. Elismerte, hogy kultúrák között lehetnek ugyan kisebb eltérések, amelyek azonban inkább az érzelem értelmezésében, semmint az arckifejezés megjelenítésének módjában lelhetőek fel (Ekman, 1977). Ekman alapérzelemelmélete és az érzelmek univerzalitása mellett szóló érvei elengedhetetlenek ahhoz, hogy a kutatásom során az érzelemfelismerésről általánosan beszélhessek.

2.1.1. Az érzelemfelismerés tanulása

Az érzelemfelismerés felnőttkorig fejlődik és érik, de a korai tapasztalatok az intenzív tanulási folyamatok miatt nagyon meghatározóak (Thomas et al., 2007). Az érzelemfelismerés tanulását

Gergely és Watson (1998) *biofeedback modellje* és Sorce és munkatársai *vizuális szakadék kísérlete* (1985) mentén mutatom be. Az általam kiemelt tanulmányok rámutatnak arra, hogy miért hangsúlyos nevelő viselkedése az érzelemfelismerési képesség fejlődésében.

Meltzoff és Moore (1977, 1989) megállapította, hogy az újszülött babáknak veleszületett hajlamuk és képességük van utánozni a felnőttek egyes arc kifejezéseit. Erre építve alkotta meg Gergely és Watson (1998) a *biofeedback modellt*, amely magába foglalja, hogy miként tanulja meg a csecsemő a belső érzeteit az általa megjelenített érzelemhez társítani: a csecsemő belső feszültségének csökkentése érdekében érzelmeket fejez ki, például sír, a szülő az arcával szintén szomorúságot mutat, visszatükrözve a gyermek felé érzelmét. A csecsemő az érzését és a látott arcot egymáshoz társítja, ezáltal asszociációs kapcsolat alakul ki belső érzete és annak külső megnyilvánulása között. A nem-verbális kommunikáció és az érzelemfelismerés korai tanulása miatt számos kutató úgy gondolja, hogy az érzelemfelismerés képessége már 6 éves korban közel felnőttkori szintre kifejlődik (Izard, 1971. In. Lawrence et al., 2015). Ennek ellenére az érzelemfelismerésben lehetnek eltérések, és ebben – ahogy a *biofeedback modell* is rámutat – leginkább az elsődleges szocializációs közegnek van szerepe.

Az arc kifejezésekhez nagyon korán képesek a gyermekek valamilyen értelmet, és ezáltal szándékot tulajdonítani. A *vizuális szakadék* kísérlet lehet az egyik alapkőve azoknak a kutatásoknak, amelyek a nem-verbális kommunikáció értelmezését vizsgálják a gyerekeknél. A *vizuális szakadék* kísérlettel eredetileg Gibson és Walk (1960) 6–14 hónapos csecsemők térérzékelését vizsgálták egy illuzórikus szakadék kialakításával. A kísérletet 25 évvel később ismételték meg Sorce és munkatársai (1985), viszont a kutatásuk hipotézisei nem a csecsemők térészlelésére vonatkoztak, hanem arra, hogy 12 hónapos csecsemők hogyan használják fel szociális referenciaként a szüleik nem-verbális arc kifejezéseit. A kutatás pontosságához Sorce és munkatársai megtanították a kísérletben résztvevő anyukáknak (Ekman és Izard által 1980-ban összefoglalt) az érzelmekhez tartozó különböző arc kifejezések sajátosságait, hogy az érzelmeket hitelesen tudják a kísérlet közben kimutatni. A kifejezett érzelmekkel sikerült a szülőknek ingerelni csecsemőjüket: ha az anya félelmet mutatott, egyik csecsemő sem indult el a szakadék felé; ha boldogságot mutatott, a csecsemők többsége elindult az anyja felé, figyelmen kívül hagyva a szakadékot; harag kifejezésére 19-ből 2 csecsemő indult meg az üveglapon az anyja felé. A kísérlet megfigyelései rámutatnak arra, hogy a gyermekek tudják értelmezni az anyák érzelemkifejezéseit és azt szociális referenciaként fel tudják használni.

2.1.2. Az érzelemfelismerés fejlődésének főbb stádiumai

Az alábbi alfejezetben az érzelemfelismerési képesség fejlődését és hangsúlyosabb jellemzőit mutatom be a csecsemőkor, kisgyermekkor, serülőkor és felnőttkor mentén, kitérve arra, hogy az alapérzelmek közül melyik érzelemfelismerése mennyire pontos az adott korcsoportnál.

Csecsemőkor és koragyermekkor

Caron és munkatársai (1988) kutatásaik alapján azt feltételezték, hogy a csecsemők képesek a boldogság, harag, félelem, szomorúság és a meglepetés érzelmkifejezését megkülönböztetni és óvodáskorban már a különböző érzelmek arckifejezéseihez képesek címkéket hozzárendelni. Camras és Allison (lásd. Camras, 1980; Camras & Allison, 1985) úgy vélték, hogy az érzelemfelismerés képessége óvodáskor után kismértékben fejlődik öt és tízéves kor között a gyermekeknél kevés változás figyelhető meg. Ezzel részben ellentétes eredményekről számoltak be 22 évvel később Thomas és munkatársai (2007): a csecsemők és a kisgyermekek idegrendszere nagyon gyors változásokon megy keresztül, a korai intenzív tanulásuknak köszönhetően. Hatéves korig a korcsoportok közötti különbségek nehezen bemérhetőek, mivel az egyéni különbségek ezután jelennek meg (Thomas et al., 2007). Az egyéni különbségek fakadhatnak eltérő tanulási szokásokból, idegrendszeri fejlődésből vagy okozhatják a szocializációs közeg környezetének hatásai.

Iskoláskor és serdülőkor

Azok a kutatások, amelyek a gyermekkori (6-12 év) érzelemfelismerést hasonlítják össze a serdülőkori (12-18 év) felismeréssel, szignifikáns különbségeket fedeztek fel a két korosztály érzelemfelismerése között (lásd. Lawrence et al., 2015; Thomas et al., 2007).

Lawrence és munkatársai (2015) 6-16 éves gyermeknek az alapérzelem felismerését vizsgálták érzelmeket kifejező arcképek segítségével. Kutatásuk alapján azt találták, hogy a korról arányosan javult a boldogság, meglepetés, félelem és az undor felismerése, ezekkel szemben a szomorú és haragos arcok felismerésének pontosságában nem fedeztek fel kor alapján különbséget. Már koragyermekkorban elég pontos a szomorúság, harag, boldogság felismerése különböző arckifejezések alapján és a félelem, undor, meglepetés felismerése kései gyermekkor és a serdülőkor alatt is még fejlődés alatt áll. A pubertás érése nagy mértékben befolyásolja a harag és az undor felismerésének pontosságát is.

Thomas és munkatársai (2007) három korcsoportot vizsgáltak: későgyermekkort, serdülőket és felnőtteket. A vizsgálatban az érzelmi finomhangolást mérték három helyzetben. Morph arcok neutrális és harag, neutrális és félelem, félelem és harag érzelmkifejezések átmentét

ábrázolták. A felnőttek érzékenyebben tudták megítélni az érzelmeket az átmenetben a serdülőkhöz és a gyermekekhez képest. A félelem felismerése lineáris fejlődést mutatott a korral, míg a harag pontos felismerése a későgyermekkorhoz képest a serdülők és a felnőttek korosztálya között meghatározóan fejlődött.

Felnőttkor

A gyermek- és serülőkorban történő anatómiai változások arra utalnak, hogy az arcfelismerési képességek felnőttkorban érik el a teljes fejlettséget, mivel akkorra éri el az anatómiai fejlődés az érett szintet. A prefrontális kéreghez és az amygdalához köthető érzelmek felismerése – félelem, düh – késői fejlődést mutatnak, ezért a beazonosítás serdülőkortól felnőttkorig egyre pontosabb (Thomas et al., 2007). Az idegrendszer mellett a környezet és a személyek mentális állapota is meghatározó lehet, mivel fiatal felnőttkorban megjelenhetnek mentális zavarok, amelyek sokszor az érzelmek felismerésének nehézségével járnak (Sharma et al., 2017).

2.2. A szocioökonómiai státusz és a környezeti tényezők hatása a nevelésre

Az eltérő társadalmi rétegeknek más mértékben van hozzáférésük az oktatáshoz és egyéb erőforrásokhoz, amely a gyermeknevelési praktikák alkalmazására és ezáltal a gyermek képességeinek fejlődésére is hatással van. Ezért fontos megvizsgálni azt, hogy a szocioökonómiai státusz mértéke mennyiben határozza meg, hogy egy szülő milyen értékeket tarthat fontosnak, milyen nevelési praktikáknak lehet birtokában és ezáltal milyen a nevelési stílusa.

A *szocioökonómiai státusz* (SES) fogalma összefoglalja a személy erőforrások feletti kontrollját és munkájának, tudásának társadalmi tekintélyét (Kreiger et al., 1997). A szocioökonómiai státusz tényezőinek megítélése függ a vizsgált kultúrától és a hozzátársuló értékrendtől. A nyugati kultúrával foglalkozó társadalomtudományok vizsgálatai felmérik a vizsgált személy iskolai végzettségének, a foglalkozásának társadalmi tekintélyét, az anyagi bevételeinek mértékét és az egyén (vagy a család) által birtokolt forrásokat (Duncan & Magnuson, 2003). Kutatásomban a nyugati kultúrákra használt definíció mentén tekintek a szocioökonómiai státusz meghatározására, mivel ezek a tényezők mind hatással lehetnek a szülő lehetőségeire és ezáltal arra is, hogy milyen nevelési praktikákat ismerhet és használhat.

Az általam felhasznált szakirodalmak alapján (Chen & Miller, 2013; Coley & Chase-Landsdale, 1998; Duncan et al., 1998; Duncan & Magnusson, 2003; Furstenberg & Hughes, 1995; Greenberger et al., 1994; Kreiger et al., 1997; Örkényi & Arnold, 2014; Roy-Byrne et al., 2009; Rubinov & Boyce, 2017; Zilberstein, 2016) különítettem el alacsony (nehezebb helyzetű)

és magas (jóléti) szocioökonómiai státuszhoz tartozó nevelésre vonatkozó jellemzőket. A *magas szocioökonómiai státuszú* (jóléti) személyek és családok általában magasabb szintű tanulmányokkal rendelkeznek és ezáltal a jövedelemhez és az erőforrásokhoz könnyebben férnek hozzá, foglalkozásukat nagyobb társadalmi presztízs jellemzi. Emellett több lehetőségük van megismerkedni különböző pedagógia módszerekkel, és ezeket a praktikákat az iskolázottságuknak köszönhetően hamarabb képesek megérteni és elsajátítani (Rubinov & Boyce, 2017). Ezáltal gyakrabban alkalmaznak olyan nevelési praktikákat, amelyek a gyermek kognitív és pszichológiai képességének fejlődését helyezik előtérbe (Duncan & Magnusson, 2003).

Alacsonyabb szocioökonómiai státuszú (nehezebb helyzetű) egyéneknek és családoknak jellemző az aluliskolázottság, kisebb presztízsű foglalkozás, megélhetési nehézségek és az erőforrások feletti kisebb kontroll. Az alacsonyabb szocioökonómiai státuszú személyeknél jellemzőbb, hogy fiatalon (tizenévesen) válnak szülőkké, megfelelő szexuális edukáció és fogamzásgátló hiányában (Coley & Chase-Landsdale, 1998). A fiatal szülők általában szűkös anyagi forrásokból gazdálkodhatnak, és ha nincs megfelelő szociális háló, amely segíti őket, könnyen elszigetelődnek (Duncan et al., 1998). A fiatal szülők gyakran kevésbé érdeklődnek a gyermekük iránt: kevesebbet beszélnek hozzá, ami okozhat sérülést a gyermek értelmi képességeinek fejlődésében (Furstenberg & Hughes, 1995). Az alacsony szocioökonómiai státusz és a stressz által megélt hátrányok erősen korrelálnak a szigorú, hosztilis nevelési stílussal (lásd. Conger et al., 1992). Ellenben a negatívnak bélyegezett nevelési stílusok gyakran hasznosak az alacsony szocioökonómiai státuszú környezetben élő szülők számára, mivel a szigorú szabályok a gyermekek védelmét is szolgálhatják (Greenberger et al., 1994).

A szocioökonómiai státusz mértéke nemcsak objektív feltételek alapján lehet hatással az egyénre, hanem az is sokat számít, hogy az egyén szubjektíven milyen társadalmi helyzetben érzi magát. A relatív pozíció, amit felvesz, meghatározhatja a mindennapokban átélt stressz mértékét, a használt stressz csökkentő módszer típusát és ezáltal a betegségeknek való kitettséget (Örkényi & Arnold, 2014). Az egészségügyi nehézségek mellett az alacsony szocioökonómiai státuszú személyeknél gyakrabban alakulnak ki mentális problémák (Chen & Miller, 2013), amelyet az is befolyásol, hogy nehezebben férnek hozzá a megfelelő egészségügyi és pszichés kezelésekhez. Sok esetben rossz minőségű ellátásban részesülnek (Roy-Byrne et al., 2009), amelyre hosszú a várólista és ez ronthat a személy állapotán.

Mentális és egészségügyi nehézségek hatása

A szocioökonómiai státusz alacsony és magas végletinek jellemzésénél érintettem a mentális és egészségügyi állapotot. Mentális zavaroknak és egészségügyi panaszoknak sok esetben genetikai háttere van, emellett környezeti hatások is kiválthatják. Ilyesfajta nehézségek krízishelyzetet okozhatnak a családi rendszerben, amely átalakíthatja a családi dinamikát és az új helyzethez a gondozó nevelési stílusa is igazodik (Korneluk & Lee, 1998). A betegségek nevelésre való hatásának mértékét sok környezeti tényező befolyásolhatja: melyik családtag érintett, milyen betegsége van, mennyire súlyos, milyen szociális háló veszi körbe a családot, milyen szociális támogatást kapnak, milyen a szülők, a család és a gyermek védekezési mechanizmusai, hány éves a gyermek (Belsky, 1984; Korneluk & Lee, 1998).

A mentális zavarok jelenléte a családban (főleg, ha a szülő érintett) sérülést okozhat a gyermek érzelemfelismerésben (Sharma et al., 2017). Egy családtag megbetegedése esetén az elsődleges gondozó gyakran a családtag ápolásával és állapotával foglalkozik, ezáltal elhanyagolóan fordulhat a gyermeke felé. A krízis helyzetből fakadóan a felnőttet és a gyermeket egyaránt nagyobb felelősség terhelni, amely felboríthatja a mindennapi rutinokat és kiszámíthatatlanabb fegyelmezést válthat ki a gondozóból (Korneluk & Lee, 1998). A kiszámíthatatlanság és a bizonytalanság inkonzisztens érzelmi visszatükrözést eredményezhet (Feldman et al., 2009), amely negatívan befolyásolhatja az érzelemfelismerés érését és pontatlanabb érzelemfelismerést eredményezhet a későbbiekben.

2.3. A nevelési stílusok és hatásuk a gyermek fejlődésére

Ebben az alponthoz rátérek a nevelési stílusok jellemzőire és lehetséges kapcsolatokra a szocioökonómiai státuszhoz, emellett röviden összefoglalom, hogy a különböző nevelési stílusoknak milyen hatásuk lehet az érzelemfelismerési képesség fejlődésére. A nevelési stílusok pontosabb definiálásához több szakértő elméletét mutatom be.

Nevelési stílusnak nevezhetjük azokat a szülői magatartásokat és érzelmi környezetet, amellyel a szülő verbálisan és nem-verbálisan kommunikál a gyermek felé (Darling & Steinberg, 1993). Schaefer (1959, 1965) empirikus kutatása alapján két bipoláris dimenziót állapított meg, amelyek a szülő érzelmi viszonyát és az kontrollálásának mértékét fedik le. Az egyik dimenzió két vége az *autonómia* és a *kontroll*. A kontroll pólusa leginkább az anya szorongására irányul, mennyire félti a gyermek egészségét, milyen teljesítményt vár el tőle, mennyire segíti elő a gyermek (érzelmi) függőségét. A viselkedésben radikális kontroll túlzott mértékű érintkezésben és tolakodó viselkedésben nyilvánulhat meg. Az érzelmi dimenzió két

pólusa a *szeretet* és az *ellenségeskedés*. A szeretet pólusát Schaefer (1959) a szülő pozitív értékelésével, kifejezett affektivitással, a szülő és a gyermek közötti egyenlőséggel jellemezte, míg az ellenségeskedést, szülői elutasítással, büntetéssel és szigorral illette.

Baumrind (1971) hasonló jellemzők mentén gondolta el a nevelési stílusok elkülönítését, viszont a dimenzió alapú elmélet helyett mintázatok alapján kategorizálta őket. Elkülönített három nagyobb kategóriát: *irányító*, *tekintélyelvű* és *engedékeny* nevelési stílusokat. Az irányító nevelési stílust egyenlőbb kommunikációhoz kötötte, amelyben a szülő nem kizárólag saját hatalmát és igényeit kényszeríti rá a gyermekre, hanem a fegyelmezésénél a gyermek szükségleteit is figyelembe veszi. A tekintélyelvű nevelési stílust ezzel szemben egy hierarchikus kapcsolattal jellemezte: a szülő a gyermeket leginkább engedelmességre neveli és ennek elérésére sokszor a büntetést használja eszközként. A harmadik kategória az engedékeny nevelési stílus, amely olyan szülőre jellemző, aki nagy szabadságot enged a gyermeknek és támogatja az önálló törekvéseit.

Maccoby és Martin elmélete (1983) Schaefer elgondolásához hasonlóan dimenzió alapú, mindketten a viselkedési mintákat két dimenzió mentén jellemzik. Maccoby és Martin elkülönítenek egy érzelmi dimenziót, amely a nevelő elfogadásával, elutasításával, érzékenységgel, érzéketlenséggel és gyermek- vagy szülőközpontúságával jellemezhető. A másik dimenzió Schaefer (1959) autonómia vs. kontroll dimenziójához hasonlóan a kontrollra vonatkozik, amelyben Maccoby és Martin (1983) parancsoló és nem követelőző aldimenziókat különítenek el.

A kutatásban résztvevő személyek nevelőinek a *Szülői bánásmód* (PBI) kérdőívvel mértem fel, amelyet Schaefer (1959, 1965) elméletére alapozva alkottak meg Parker és munkatársai (1979). A magyar mintán – amit Gervai és Tóth (1999) validált magyar nyelven – két bipoláris dimenzió helyett, egy bipoláris (szeretet-törődés és elutasítás) és két unipoláris dimenzió (korlátozás, túlvédés) alakult ki. A továbbiakban a magyar kérdőív három dimenzióját jellemzem a korábban bemutatott különböző nevelési stílus elméletek segítségével.

2.3.1. Korlátozás nevelési stílus

Baumrind (1971) által megfogalmazott nevelési stílusok közül az irányító nevelési stílus, Maccoby és Martin (1983) dimenziói közül pedig a kontrolláló, de gyermekközpontú nevelési stílus dimenziója hasonlít Gervai és Tóth (1999) *korlátozás* nevelési stílusához. Schaefer (1959) elméletében (amely a PBI kérdőív elméleti alapja) az autonómia vs. kontroll dimenzió kontroll pólus egyik változata. A korlátozás nevelési stílusra jellemző, hogy a szülő félti a gyermekét és ennek érdekében kontrollálja, viszont tiszteletben tartja a gyermek pszichológiai autonómiáját,

nem alakít ki függőséget önmaga és a gyermeke között (Gervai & Tóth, 1999). A korlátozás világos és követhető szabályrendszerek szerint történik (mikor jár büntetés vagy jutalom), ezáltal azok a gyermekek, akik ezt magasabb mértékben tapasztalták jobban megérthetik a társas szabályokat (Saarni, 1999) és a szülők arckifejezéseit is könnyebben értelmezhetik.

Feltételezem, hogy azok a személyek nevelési stílusa korlátozó, akik magasabb szocioökonómiai státusszal rendelkeznek, mivel szülő iskolázottságának mértéke és az erőforrásokhoz való hozzáférése lehetőséget nyújt arra, hogy átgondoltan kezdjen hozzá a gyermekneveléshez. A szabályrendszerek tudatos alakításával a gyermek kognitív fejlődése előtérbe kerül (Duncan & Magnusson, 2003). Általában olyan képességek fejlesztése hangsúlyosabb, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a gyermek könnyebben beilleszkedjen a különböző intézményekbe. Ilyen képesség a verbális kifejezőkészség, az érvelés, az önállóság és az engedelmesség (Zilberstein, 2016).

2.3.2. Túlvédés nevelési stílus

A mérőeszköz túlvédő skálája Baumrind (1971) tekintélyelvűnek nevezett nevelési stílusával vonható párhuzamba és Maccoby és Martin (1983) szülőközpontú kontroll és a hideg érzelmi viszonyhoz hasonlítható. Schaefer (1959) kontroll dimenziójából vált ki, hasonlóan a korlátozáshoz. A túlvédés a korlátozással szemben az autonómiához való viszonyában tér el. A túlvédő nevelési stílus esetében a szülő korlátozza és olykor meg is tagadja a gyermek autonómiáját (Gervai & Tóth, 1999), függőséget alakít ki a gyermeke és önmaga között: túlzó kontaktusba kerül a gyermekkel, tolakodó és félelem keltéssel irányítja (Schaefer, 1959). A felsorolt tényezőkből adódóan a túlvédő szülők, sok esetben kiszámíthatatlan fegyelmezással, büntetésekkel jellemezhetőek. A fegyelmezés általában a helyzethez és esetleges szempontokhoz igazodik, emiatt a gyermek sokszor nem értheti, hogy miért kell azt tennie, amit elvárnak tőle (Mittal et al., 2015). Az ilyes fajta fegyelem azért kedvező a szülőnek, mert egyaránt fenntartja az elvárt rendet és védelmezi a gyermeket veszélyes helyzetektől (Greenberger et al., 1994).

Az állandóan változó utasítások és a környezet kiszámíthatatlansága olyan kognitív tendenciák kialakulását eredményezheti a gyerekekben, amelyekkel adaptívan tud funkcionálni a változó környezetben (Mittal et al., 2015). Kialakulhatnak olyan képességek, amelyekkel könnyebben értelmezi szüleinek érzelemkifejezéseit, hogy a lehető legsikeresebben kerülje el az esetleges büntetést (Honk & Schutter, 2007). Ezek a képességek maradandóak (még felnőttkorban is kimutathatóak), általában bizonytalan helyzetre korlátozódnak és a működésüket fokozza a veszélyforrás érzékelése (Frankenhuis & de Weerth, 2013). A

félelmetes inger által kiváltott stressz miatt a védelemi folyamatok bekapcsolódnak és ezáltal a stresszt kiváló negatív ingert még negatívabban ítéli meg a védekezni készülő a személy (Ekman, 1977). Emiatt lehetséges, hogy az arcon megjelenő önvédelmet kiváltó érzelmeket (undor, düh és félelem) jobban beazonosítják a túlvédést tapasztaló személyek. Ezzel szemben a hétköznapi, stresszmentes, veszélytelen környezethez szükséges szociális készségek kifejlődése károsodhat az inkonzisztens fegyelem miatt (Baumrind, 1971), amely megnehezíti a másik nem-verbális kommunikációjának értelmezését.

A túlvédő nevelési stílust több szempontból érdemes megvizsgálni, mivel gyakori, hogy olyan nevelőknél figyelhető meg, akik alacsonyabb szocioökonómiai státusszal rendelkeznek. A lehetséges összefüggés fakadhat az aluliskolázottságból: a nevelők nem feltétlenül vannak olyan ismeretek birtokában, amelyekkel fel tudnák mérni, hogy milyen hatása van a nevelési stílusainak a gyermek fejlődésére (Rubinov & Boyce, 2017). Emellett gyakori, hogy olyan családokban tekintélyelvű a nevelési stílus, ahol a megélhetés megteremtése sok időt igényel és sok stresszt eredményez, s ezáltal kevesebb figyelmet tudnak a gyerekekre fordítani.

2.3.3. Szeretet-törődés és elutasítás nevelési stílus

Schaefer (1959) egy dimenzió két végpontjának tekintette az érzelmi melegséget és a ridegséget, ahogyan később Maccoby és Martin (1983) is. Baumrind (1971) elméletének nincs teljesen megfeleltethető kategóriája az érzelmi dimenzióra.

Schaefer (1959) a bipoláris dimenzió *szeretet* pólusát a pozitív értékelések jelenlétével, egyenlő kapcsolati viszonyal és gyakran kifejezett affektivitással jellemezte, míg az ellenségeskedéshez, az elutasítást, a büntetéseket és a szigort társította. A szülői melegség és érzékenység megadásában fontos szerepet játszik a gyermekre szánt idő és figyelem mennyisége. Magasabb szocioökonómiai státusszal rendelkező személyeknek több a lehetőségük arra, hogy megadják a gyermeknek azt a támogatást, amely a pszichológiai és kognitív fejlődését elősegíti (Duncan & Magnusson, 2003). Emellett a szülő érzelmkifejezése kiszámíthatónak minősül: egyaránt kifejez pozitív és negatív érzelmeket (Berzenski & Yates, 2017). A visszatükrözése a csecsemő felé empátikus és viszonylag pontos, ennek köszönhetően a csecsemő biztonságosan élheti meg a saját érzéseit, melyeket a megfelelő érzelmkifejezéshez tud társítani (Sroufe, 1995. In. Berzenski & Yates, 2017).

Az leírtakkal szemben az *elutasító* szülők sok esetben érdektelenséget mutatnak a gyermekkel szemben (Maccoby & Martin, 1983), érzelmi ridegség, közömbösség, elutasítás és elhanyagolás jellemző rájuk (Gervai & Tóth, 1999). Sok esetben nem reagálnak a gyermek jelzéseire és viselkedésére (Repetti et al., 2002). Keveset foglalkozik a gyermekkel és nem

követel tőle dolgokat (Maccoby & Martin, 1983). A mentális problémákkal küzdő szülő hajlamosabb elhanyagolóan viselkedni gyermekkel, amelynek következménye, hogy a gyermeknél is nagyobb valószínűséggel alakulnak ki mentális zavarok (Repetti et al., 2002). A mentális zavarok kialakulását különböző stresszfaktorok indukálhatják: anyagi problémák, családi, házassági konfliktusok vagy akár szociális támogatások hiánya. Emiatt gyakrabban fordul elő az elhanyagoló nevelési stílus olyan családoknál, amelyek az alacsonyabb szocioökonómiai státuszba sorolhatóak (Feldman et al., 2009). Ezekben az esetekben a mentális nehézségek tünetei miatt a szülő a gyermek érzelm kifejezéseit nem minden alkalommal képes megfelelően visszatükrözni. Előfordul, hogy hidegen hagyja a gyermek érzelme, vagy akár az is, hogy a gyermek érzései feldühítik őt (Feldman et al., 2009). Az inkonzisztens visszatükrözés miatt a gyermek érzelemfelismerési képességei sérülhetnek (Darling & Steinberg, 1993).

3. Hipotézisek

- I. Az elsődleges gondozó szocioökonómiai státusza összefügg a gondozó nevelési stílusával: a túlvédő nevelés stílus és a szeretet-törődés kisebb mértékű kimutatása az alacsonyabb, míg az korlátozó nevelési stílus és a szeretet-törődés nagyobb mértékű kimutatása a magasabb szocioökonómiai státusz mértékével korrelál (Davis-Kean, 2005; Duncan & Magnusson, 2003; Feldman et al., 2009; Frankenhuis & de Weerth, 2013; Greenberger et al., 1994; Rubinov & Boyce, 2017; Zilberstein, 2016).
- II. A magasabb szocioökonómiai státusszal rendelkező szülők helyzetükből adódóan nagyobb hangsúlyt képesek fektetni a gyermekük kognitív és pszichológiai fejlődésére (Duncan & Magnusson, 2003), a korlátozó és a szerető-törődő nevelési stílusokhoz hasonlóan. A gondozók fejlődés fókuszú viselkedése, a letisztázott elvárásrendszerek (Saarni, 1999) és a kiszámítható érzelm kifejezések (Berzenski & Yates, 2017) általánosan pontosabb érzelemfelismerést eredményeznek a fiatal felnőtteknél (lásd. 1. táblázat). Ezzel szemben a túlvédő nevelési stílusú jellemzőbbek az inkonzisztens szabályrendszerek, a kiszámíthatatlan érzelm kifejezések (Feldman et al., 2009) és az érzelmi reakciók hiánya (Repetti et al., 2002), amelynek gyermekkori tapasztalata, általánosan pontatlanabb érzelemfelismerést eredményezhet a fiatal felnőtteknél (lásd. 1. táblázat), viszont a félelmet, az undort és a haragot ábrázoló arckifejezéseket, mivel a felsorolt

érzelemkifejezések veszély sugalmazhatnak és az önvédelem érdekében pontosabb kiértékelést igényelnek (Frankenhuis & de Weerth, 2013).

- III. A nevelési stílusok mellett az elsődleges szocializációs közegben (a családban) fellépő egészségügyi és/vagy mentális nehézségek gyermekkori tapasztalata is befolyásolja az érzelemfelismerés pontosságát. A nehézségek jelenléte az elsődleges gondozóból inkonzisztens viselkedést, fegyelmezést és visszatükrözést válthat ki, amely negatívan befolyásolhatja az érzelemfelismerés képességének fejlődését (Feldman et al., 2009). A pontatlanság a fiatal felnőttek érzelemkifejezésében is megjelenik.

1. táblázat

A nevelési stílusok jellemzőinek összefoglalása a hipotézisek alapján

Nevelési stílus	Szocioökonómiai státusz	Hatása az érzelemfelismerésre
Szeretet-törődés magasabb tapasztalata	Magas	Pozitív
Korlátozás magasabb tapasztalata	Magas	Pozitív
Túlvédés magasabb tapasztalata	Alacsony	Általánosan negatív, az undor, a félelem, a harag felismerésére viszont pozitív

4. Módszer és résztvevők

4.1. Résztvevők

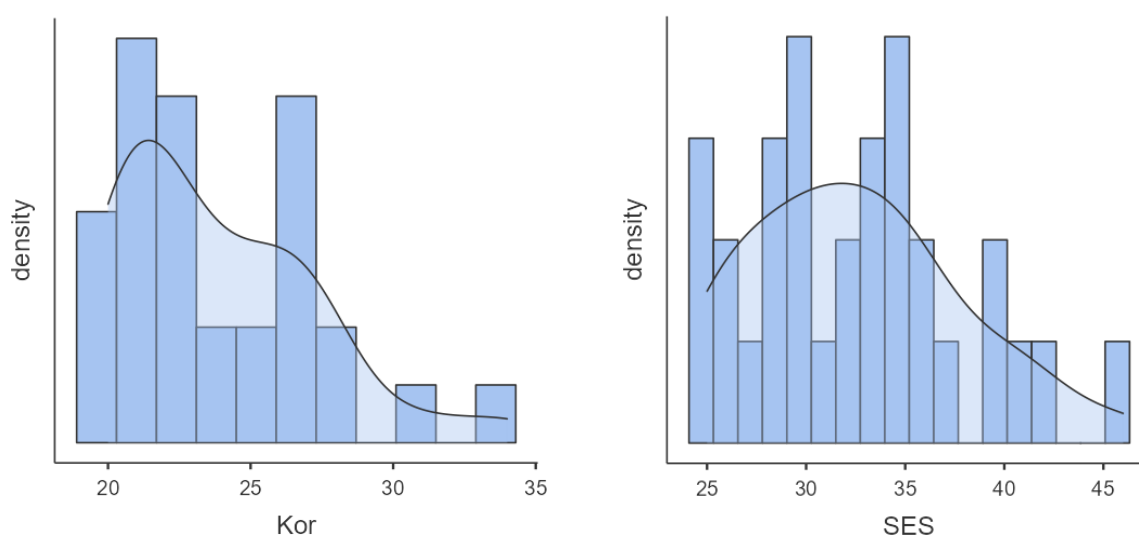
Összesen 31 fő vett részt a kísérletben: 15 férfi és 16 nő. A résztvevők fiatal felnőttek, életkoruk 20–34 közé esett, az átlag életkor 23,9 év, szórása 3,48 (lásd. 1. ábra, további leíró adatokat a 4. táblázatban tüntettek fel). A kísérleti személyek közül 16 fő olyan területen tanul vagy olyan munkahelyen dolgozik, ahol emberekkel foglalkozik (például pszichológusok, tanárszakosok és színészek) és 15 fő szakterülete, foglalkozása nem releváns a kutatás szempontjából (pl. a mérnökök munkájában nincs kitüntetett szerepe az érzelemfelismerésnek). A kérdés jelentősége, hogy az olyan szakmák, ahol a kommunikáció és ezáltal az érzelemkifejezések

figyelése kitüntetett szerepű, potenciálisan befolyásolhatják az érzelemfelismerés pontosságát és ezáltal az eredményeket.

A résztvevők elsődleges gondozójuk retrospektív szocioökonómiai státuszának értékelésére 10–50 pontot kaphattak. A kiértékelt adatok alapján a szocioökonómiai státusz átlaga 32,5 pont, amelynek szórása 5,40 (lásd. 1.b ábra). 31 résztvevőből 27 személy az édesanyját tekinti elsődleges gondozójának, két személy az édesapját, egy személy a nagymamáját és egy személy a testvérét. 15 résztvevő (10 férfi, 5 nő) családjában volt legalább egy olyan személy, aki mentális és/vagy egészségügyi problémákkal küzdött, míg 16 résztvevő (5 férfi, 11 nő) családjában nem volt ilyesmi nehézség. A két csoport illesztett volt (lásd. 5. táblázat). A résztvevők nagy része 6 éves koráig mindkét szülőjével együtt élt, öt személynek 6 éves kora előtt elváltak a szülei, valamint egy elvált anya szült fiatalon. Összesen két résztvevőnek szült fiatalon az anyja.

1. ábra

a) a résztvevők korának eloszlása és b) a résztvevők szocioökonómiai státuszának (SES)



4.2. Módszer

A kísérlet a Pécsi Tudományegyetemen valósult meg és alkalmanként összesen 30–45 percet vett igénybe. Az adatfelvételt kis csoportokban az egyetem egyik géptermében végeztem el: alkalmanként 2–8 személy érkezett. A termet előre lefoglaltam, ezzel biztosítva, hogy mások ne zavarják meg a kitöltők nyugalma. Minden résztvevő kitöltött egy beleegyező nyilatkozatot, amely a feladatok részletes leírását és az adatok felhasználásának ismertetését tartalmazta. A beleegyező nyilatkozat aláírásával a résztvevők igazolták, hogy betöltötték 18. életévüket és

hozzájárulnak ahhoz, hogy az adataikat felhasználjam egy tudományos dolgozat elkészítéséhez. A nyilatkozat kitöltését követően számítógép segítségével a kísérleti személyek teljesítettek egy érzelemfelismerési tesztet, majd kitöltöttek egy kérdőívet. A kérdőív három egységből épült fel: demográfiai adatok, a kísérleti személy elsődleges szocializációs közegének szocioökonómiai státuszára vonatkozó kérdések és a *Szülői bánásmód* (H-PBI) kérdőív kérdései.

A kérdőív csomag kitöltése előtt, a résztvevők kijelöltek egy személyt, akire elsődleges gondozójukként tekintenek és rávonatkoztatva töltötték ki a szocioökonómiai státusz és a H-PBI kérdőívet. Emellett kértem, hogy a retrospektív kérdéseket, ha lehetséges 6 éves koruk előtti ismereteik, emlékeik alapján válaszolják meg, mivel az érzelemfelismerés fejlődésére a gyermekkori tapasztalatok meghatározóbbak (Berzenski & Yates, 2017).

4.2.1. Érzelemfelismerési teszt

Érzelemfelismerési teszt elkészítéséhez a *The Ekman 60 faces* (Young et al., 2002) című tesztet vettem alapul, mivel az eredeti teszt nem szabadon hozzáférhető. Ingeranyagnak a *FACES database*-t (Ebner et al., 2010) használtam. Az adatbázisban hat személy (3 nő és 3 férfi) arckifejezései találhatók. A modellek különböző korosztályokba sorolhatóak – idősebb, középkorú és fiatal férfiak és nők –, amely heterogénebbé és ezáltal megbízhatóbbá tette az ingeranyagot. Minden személyről tizenkettő kép készült, amelyeken boldogság, szomorúság, harag, félelem, undor és semleges arckifejezések láthatók. A hat alapérzelem közül a meglepetés arckifejezés hiányzott az adatbázisból, így ezt az alapérzelmet nem vizsgáltam. A letöltött képeket (0,9–5 MB méretben) használtam fel a teszthez a *PsychoPy* program segítségével.

A tesztben az érzelmeket kifejező arcokat három másodpercig figyelhették meg a résztvevők, amit egy háttérszínű maszkoló inger, majd a kérdés „*Melyik érzelmet ismerte fel az előző képen megjelenő arcon?*” követett. A kérdés megválaszolására nem volt megadott időkorlát. A résztvevők a válaszhoz társított billentyű (harag – H, undor – U, boldog – B, félelem – F, szomorúság – S, neutrális/semleges – N) lenyomásával válaszolhattak a kérdésre. A tesztben összesen 72 kép szerepelt.

A tesztet megelőzte egy próbakör, amelyben a megadott érzelmeket felidéző hangulatú képeket – például egy születésnapi ünneplés (boldogság) vagy hányinger (undor) illusztrációját – kellett az öt érzelemhez és a semleges érzethez társítani. A próbakör képei elővigyázatoság miatt nem ábrázoltak arckifejezéseket, mivel a billentyűk begyakorlása mellett a különböző érzelmek jellemzői is megjegyezhetőek. Az érzelmeket sugalmazó képek véletlenszerűen (de nem ismétlődve) követték egymást. Minden válasz után egy „helyes” vagy „helytelen”

visszajelzéssel bizonyosodhattak meg a résztvevők a megfelelő billentyű használatáról. Hat egymás után következő helyes válasz után indult el az érzelemfelismerési teszt. Helytelen válaszok esetén eggyel több képet kellett a résztvevőknek megítélniük. Ezt követően az érzelemfelismerési teszt keretében, véletlenszerű sorrendben, ismétlődés nélkül követték egymást az arckifejezések. A teszt végén egy százalékos visszajelzést kaptak a résztvevők az összes érzelemfelismerésének pontszáma alapján. A teszt – a kitöltő sebességétől függően – 15-20 percet vett igénybe.

A statisztikához a hat érzelemfelismerésre a helyes válaszokra kapott pontszámokat érzelmenként összesítettem majd ezeket a pontszámokat összeadva készítettem egy általános érzelemfelismerés változót is (lásd. 4. táblázat). A válaszokra kapott pontszámok alapján lehet vizsgálni, hogy a teszt alanyok mennyire pontosan ismerték fel az érzelmeket.

4.2.2. Szocioökonómiai státusz

A szocioökonómiai státusz kérdéseit több tanulmányból válogattam össze. Az elsődleges gondozónak megjelölt személy végzettségére, munkahelyének típusára, a családi otthonának szobaszámára és a résztvevő látogatott óvodájának típusára kérdeztem rá Diemer és munkatársai (2013) *Best Practices in Conceptualizing and Measuring Social Class in Psychological Research* című tanulmánya alapján. Ugyanezt a tanulmányt használtam az adatok kiértékeléséhez is. A szülők munkahelyének besorolásához Örkényi és Arnold (2014) *Társadalmi-gazdasági háttér: A családok szocioökonómiai helyzete* című tanulmányból használtam fel értékelési szempontokat. A kísérleti személyek retrospektív családi anyagi helyzetének megítéléséhez és a gyerekkori otthon környékének megítéléséhez Griskevicius és munkatársai (2011) tanulmánya nyújtott támpontot. A kérdések között volt felelet-választás például: *az elsődleges gondozójának legmagasabb végzettsége* a) alapfokú (8 általános), b) középfokú (gimnázium), c) szakképzés (szakiskola, OKJ), d) főiskola, e) felsőfokú (BA/BSc diploma), f) felsőfokú (MA/MSc diploma), g) Posztgraduális (PhD diploma), h) egyéb; voltak nyitott kérdések: *Hányan éltek egy lakásban/házban? (Kérem számmal írja és önmagát is számolja bele.);* voltak likert-skálán értékelhető kérdések is: *viszonylag jómódú környéken nőttem fel* 1) egyáltalán nem értek egyet, 5) teljes mértékben egyetértek. (A további kérdéseket a 1. számú mellékletben tüntettem fel.)

A felsorolt kérdések kiértékelt összegéből hoztam létre a szocioökonómiai státusz változót, amelyet a statisztikai elemzésemhez használtam fel. Az szocioökonómiai státusz faktornak a Jamovi statisztikai program segítségével teszteltem a reliabilitását, amelynek az eredményét a

2. táblázatban tüntettem fel. A kapott McDonald's ω érték gyenge, de még megfelelő a hipotézisek vizsgálatához. További leíró adatokat a 4. táblázatban tüntettem fel.

2. táblázat

A szocioökonomiai státusz faktor McDonald's ω értéke

	Szocioökonomiai státusz
McDonald's ω	0,695

A szocioökonomiai státusz mellett rákérdeztem a résztvevők gyermekkori családi állapotára: elváltak-e a szülei, egyedül nevelte-e egyik szülője, nevelőszülőkkel vagy nagyszüleiével élt-e (lásd. 1. számú melléklet). Emellett érdeklődtem, hogy a közeli családtagok közül volt-e olyan személy, aki egészségügyi és/vagy mentális nehézségekkel küzdött, amit azért tartottam fontosnak felmérni, mert az ilyesfajta tapasztalatoknak hatása lehet az érzelemfelismerés pontosságára. A kérdésre „*A családban volt, aki...*” több válasz lehetőséget is be lehetett jelölni: 1) egészségügyi problémákkal küzdött, 2) mentális/pszichés problémákkal küzdött, 3) Nem volt mentális sem egészségügyi probléma, 4) Nem kívánok válaszolni.

4.2.3. Szülői bánásmód kérdőív (H-PBI)

A *Szülői bánásmód* (H-PBI) kérdőív Gervai és Tóth (1999) által lefordított és átalakított *Parental Bonding Instrument* (Parker et al., 1979) magyar nyelven validált változata. A kérdőív 16 év feletti embereknél kérdez rá (retrospektíven) szüleik viselkedésére. A kérdéseket a kísérleti személyek 4 fokú Likert-skálán értékelik. A kérdőív 25 itemből áll, amely két unipoláris – túlvédés (7 item), korlátozás (6 item) – és egy bipoláris – szeretet-törődés és elutasítás (12 item) – skálát alkot. Minél magasabb a pontszám az adott változónál, annál inkább jellemző a szülőre az adott nevelési stílus. A kérdőívet a kérdőív csomag elején kijelölt elsődleges gondozóra vonatkozóan töltötték ki a résztvevők, koragyermekkori emlékeik alapján. A változók eloszlására vonatkozó adatokat a 4. táblázatban tüntettem fel.

A skálákat a *Jamovi* statisztikai program segítségével elemeztem. A *Szülői Bánásmód* (H-PBI) kérdőív három faktorának – korlátozás, túlvédés, szeretet-törődés skáláknak – teszteltem a reliabilitását. A kapott *McDonald's ω* értékeket 3. táblázatban tüntettem fel: a három skála értékei mindhárom esetben megfelelőek.

3. táblázat

A három faktor McDonald's ω értékei

	Korlátozás	Túlvédés	Szeretet-törődés
McDonald's ω	0,773	0,738	0,862

4.3. Adatelemzés

A statisztikai elemzéseket a *Jamovi* statisztikai program 2.3.16.0. verziójával végeztem, amely kompatibilis a Windows operációs rendszerrel.

Az első hipotézis – a szeretet-törődés, a korlátozás, a túlvédés és a szocioökonómiai státusz kapcsolatának – megvizsgálásához *korrelációt* alkalmaztam, a változók eloszlásától (lásd. 4. táblázat) függően *Pearson's* vagy *Spearman's* korrelációt. A második hipotézis vizsgálatához kovariancia analízist futtattam: az összetartozó mintás szempontot a különböző érzelmek (harag, undor, szomorúság, boldogság, félelem és neutrális arckifejezések) felismerésére kapott pontszámok változói alkották, míg a kovariálóváltozók a nevelési stílusok (korlátozás, szeretet-törődés, túlvédés) és a szocioökonómiai státusz változói voltak. A kovariancia analízis futtatása során *Greenhouse-Geisser* korrekciót alkalmaztam, mert a *Sphericity* teszt alapján nem homogén a minta. A főhatások pontosabb megértéséhez *General Linear Model*lt alkalmaztam. A függő változó az összes érzelemfelismerésére kapott pontszámok összesített változója volt, amelyet négy független változóval – a túlvédéssel, szeretet-törődéssel, korlátozással és szocioökonómiai státusszal – vizsgáltam.

A harmadik hipotézis vizsgálatához a résztvevőket két csoportba osztottam a kérdőívben megkérdezett probléma típusok (egészségügyi és mentális nehézségek) alapján: 1-es csoportba soroltam azokat a személyeket, akinek volt legalább egy olyan közeli családtagjuk, aki mentális és/vagy egészségügyi problémákkal küzdött; 2-es csoportba, azokat a személyeket osztottam, akiknél nem volt erre példa. Azért soroltam egy csoportba a kétfajta (mentális, egészségügyi nehézségek) típust, mert egy általános hatását szerettem volna vizsgálni. A két csoport leíró adatait a 4.1. *Résztvevők* alfejezetben és az 5. táblázatban tüntettem fel. A két csoportot összehasonlítottam az érzelemfelismerési tesztben elért pontszámaik alapján *Kevert mintás ANOVA* analízissel. Az összetartozó mintás szempontot az egyes érzelmek felismerésére kapott pontszámok alkották. A független mintás szempont az egészségügyi és/vagy mentális nehézségek csoportosító változója volt.

4. táblázat

A statisztikai elemzéshez felhasznált változók jellemzői

Változó	Átlag	Medián	Szórási érték	Minimum érték	Maximum érték	Csúcsosság	Ferdeség
SES	32,5	32	5,40	25	46	0,557	-0,109
Életkor	23,9	23	3,48	20	34	1,05	0,962
Túlvédés	13,7	13	4,10	7	25	0,663	0,546
Szeretet-törődés	38,3	39	7,36	26	48	-0,209	-1,46
Korlátozás	13,5	14	3,79	6	20	-0,273	-0,707
Általános érzelemfelismerés	62,0	62	3,84	51	70	-2,12	6,51
Harag	11,2	11	1,08	7	12	-1,94	5,61
Undor	9,81	10	1,45	7	12	-0,203	-0,759
Félelem	11,4	12	1,09	8	12	-1,86	2,75
Boldog	11,8	12	0,374	11	12	-1,94	1,87
Neutrális	10,3	10	1,53	6	12	-0,828	0,521
Szomorú	7,77	8	2,39	2	12	-0,645	0,494

5. táblázat

Az egészségügyi és/vagy mentális nehézségek változó leíró adatai és a két csoport illeszkedése független mintás T-próba alapján

Változók	Csoport	Átlag	Szórás	Csúcsosság	Ferdeség	Illeszkedés
SES	van	31,1	4,61	0,971	0,729	t(29)=-1,439; p=0,692
	nincs	33,9	5,88	0,192	-0,101	
Életkor	van	24,1	3,80	1,32	1,88	t(29)=0,401; p=0,161
	nincs	23,6	3,26	0,725	-0,151	

5. Eredmények

5.1. Első hipotézis

A nevelési stílusok és a szocioökonómiai státusz közötti kapcsolat keresésére *korrelációt* alkalmaztam, a szeretet-törődés, a túlvédés, a korlátozás és a SES változókkal. A szeretet-törődés és a SES kapcsolatát, a szeretet-törődés nem normális eloszlása miatt (lásd. 4. táblázat) *Spearman's korrelációval* vizsgáltam. A túlvédés, korlátozás és az SES kapcsolatát *Pearson's*

korrelációval vizsgáltam. Egyik kapcsolat sem lett statisztikailag szignifikáns (lásd. 6. táblázat): a nevelési stílusok és az SES között nincs statisztikai kapcsolat, nem hatnak egymásra. Viszont a hatásereőséget figyelembe véve a túlvédés és SES között gyenge, de értelmezhető nagyságú pozitív kapcsolat mutatkozott. Tehát azok a személyek, akik magasabb szülői túlvédésről számoltak be, az elsődleges gondozójuk szocioökonómiai státuszokat is jobbnak látták gyermekkori emlékeik alapján.

6. táblázat

A nevelési stílusok és a szocioökonómiai státusz közötti kapcsolat keresésére futtatott korrelációk értékei

Változó	r/rho	p
szeretet-törődés és SES	rho=0,054	p=0,773
túlvédés és SES	r=0,254	p=0,167
korlátozás és SES	r=0,144	p=0,440

5.2. Második hipotézis

A Kovariancia analízis összetartozó szempont főhatásának elemzése alapján az egyes érzelmek felismerésénél (harag, undor, félelem, szomorúság, boldogság és semleges arckifejezések) van általános különbség a résztvevők teljesítménye között (lásd. 7. táblázat, első sor): a kitöltők a legjobb teljesítményt a boldogság felismerésénél és a legrosszabb eredményt a szomorúság felismerésénél érték el (lásd. 4. táblázatban az átlag, minimum és maximum értékeket és a 8. táblázatban az összehasonlítást).

7. táblázat

A második hipotézis kovariancia analízis értékei

Hatástípus	Változó	df	F	p	η^2p
<i>Főhatás</i>	<i>Érzelmek</i>	2,75	30,285	$p<0,001$	0,538
Interakció	Egyes érzelmek és korlátozás	2,75	0,262	0,836	0,010
Interakció	Egyes érzelmek és túlvédés	2,75	0,232	0,858	0,009
Interakció	Egyes érzelmek és szeretet-törődés	2,75	0,766	0,507	0,029
<i>Csoportosító főhatás</i>	<i>Érzelmek és korlátozás</i>	1	5,106	0,032	0,164

Csoportosító főhatás	Érzelmek és túlvédés	1	0,470	0,499	0,018
Csoportosító főhatás	Érzelmek és szeretet-törődés	1	3,015	0,094	0,104

8. táblázat

Az érzelmek főhatásának Post-Hoc elemzése

Összehasonlítás						
Érzelmek	Érzelmek	Különbség	Szórás	df	t	p _{Tukey}
Szomorú	- Félelem	-3,613	0,494	26	-7,311	< ,001
	- Neutrális	-2,484	0,560	26	-4,433	0,002
	- Harag	-3,419	0,529	26	-6,465	< ,001
	- Boldogság	-4,065	0,454	26	-8,948	< ,001
	- Undor	-2,032	0,529	26	-3,845	0,008
Félelem	- Neutrális	1,129	0,306	26	3,685	0,012
	- Harag	0,194	0,263	26	0,735	0,976
	- Boldogság	-0,452	0,197	26	-2,295	0,232
	- Undor	1,581	0,299	26	5,292	< ,001
Neutrális	- Harag	-0,935	0,313	26	-2,992	0,060
	- Boldogság	-1,581	0,295	26	-5,366	< ,001
	- Undor	0,452	0,329	26	1,374	0,742
Harag	- Boldogság	-0,645	0,227	26	-2,838	0,083
	- Undor	1,387	0,368	26	3,770	0,010
Boldogság	- Undor	2,032	0,270	26	7,540	< ,001

A nevelési stílusok és az egyes érzelmek (harag, undor, félelem, szomorúság, boldogság és semleges arckifejezések) felismerése nem kapcsolhatóak össze, viszont az egyes érzelmek összesített teljesítményére hatással vannak az említett kovariálódóváltozók (szeretet-törődés, korlátozás és túlvédés). A kovariálódóváltozók főhatásának (nevelési stílusok hatása az általános

érzelemfelismerési képességre) értelmezésével (lásd. 7. táblázat) megállapítható egy statisztikai szignifikáns kapcsolat a korlátozás és az összes érzelemfelismerése között: a korlátozás magasabb tapasztalata hatással van az általános érzelemfelismerési képességre. A szeretet-törődés és az érzelemfelismerés között tendenciaszintű kapcsolat állapítható meg, amelyet a magas hatáserősség is megerősít: a szeretet-törődés magasabb tapasztalata hatással van az általános érzelemfelismerési képességre. A főhatások elemzésénél túlvédés és az összesített érzelemfelismerésben elért pontszámok esetében a jelen kutatásban nem mutatható ki statisztikai, sem tendenciaszintű kapcsolat.

Az általános érzelemfelismeréssel szemben, a nevelési stílusok és a különböző érzelmek (harag, undor, félelem, szomorúság, boldogság és semleges arckifejezések) felismerése között nem jelentkezett szignifikáns interakció a (lásd. 7. táblázat): a jelenlegi kutatásban a nevelési stílusok nem érzelemspecifikusan hatnak az érzelmek felismerésére.

A kovariancia analízis által kimutatott szignifikáns főhatások pontosabb megértésének érdekében *General Linear Model* analízis futtattam a nevelési stílusok és a hat érzelem összesített pontszámának változójával. A korlátozás, a szeretet-törődés és az érzelemfelismerés összpontszáma között szignifikáns fordított irányú kapcsolat olvasható ki (lásd. 9. táblázat), ami arra mutat rá, hogy azok a személyek, akik nagy mértékben tapasztaltak korlátozó vagy szeretet-törődés nevelési stílust rosszabbul ismerték fel az érzelmeket, függetlenül az érzelem típusától (lásd. 9. táblázat).

9. táblázat

General Linear Model analízis értékei

Változó	df	t	p	β
Túlvédés	26	-0,685	0,499	-0,131
Szeretet-törődés	26	-1,736	0,094	-0,384
Korlátozás	26	-2,260	0,032	-0,516

5.3. Harmadik hipotézis

Az érzelemfelismerés és az egészségügyi és/vagy mentális nehézségek gyermekkori tapasztalatának kapcsolatát *Kevert ANOVA* analízissel vizsgáltam, amely ismét igazolta (ahogy a második hipotézisnél is kifejtettem), hogy a résztvevők között van általánosan különbség az egyes érzelmek felismerésének pontossága között (lásd. 10. táblázat): a boldogság felismerésében érték el a legpontosabb eredményt, míg a szomorúság felismerése volt a legpontatlanabb (lásd. 8. táblázat). A csoportosító főhatásnál (az egészségügyi és/vagy mentális

nehézségek hatása az általános érzelmefelismerési képességre) szintén szignifikáns eredmény állapítható meg, amely azt mutatja ki, hogy van különbség a két csoport (1-es csoport: akinek legalább egy közeli családtagja mentális és/vagy egészségügyi nehézségekkel küzdött; 2-es csoport: akinek nem volt olyan közeli családtagja) általános érzelmefelismerése között (lásd. 10. táblázat). Tehát azok a személyek, akik nehézségekről számoltak be általánosan pontatlanabban azonosították be az érzelmeket, mint azok a személyek, akik nem tapasztaltak ilyesfajta nehézségeket koragyermekkorukban.

10. táblázat

A harmadik hipotézisre futatott kevert varianciaanalízis értékei

Hatástípus	Változó	df	F	p	η^2p
<i>Főhatás</i>	<i>Érzelme</i>	5	34,79	$p < 0,001$	0,545
<i>Interakció</i>	<i>Egyes érzelmek és nehézségek</i>	2,75	26,7	0,023	0,085
<i>Csoportosító főhatás</i>	<i>Érzelme és nehézségek</i>	1	4,89	0,035	0,144

A különbség a két csoport és az érzelmefelismerés interakciójának elemzése alapján nemcsak általánosan, hanem specifikusan a különböző érzelmek felismerésében is megmutatkozik (lásd. 10. táblázat). A pontosabb megértéshez *Post-Hoc* teszt elemzést végeztem, amelynek értékeit a 11. táblázatban tüntettem fel. Az elemzés alapján a szomorúság felismerését leszámítva a két csoport között nem volt különbség az egyes érzelmek felismerésénél (lásd. 11. táblázat és 2. ábra). A szomorúság beazonosításánál a két csoport közötti különbség fordított irányú: azok, akik gyermekkorukban családban tapasztaltak egészségügyi és/vagy mentális nehézségeket nehezebben ismerték fel a szomorúságot kifejező arcokat, azokhoz képest, akik nem tapasztaltak ilyesfajta nehézségeket koragyermekkorukban.

11. táblázat

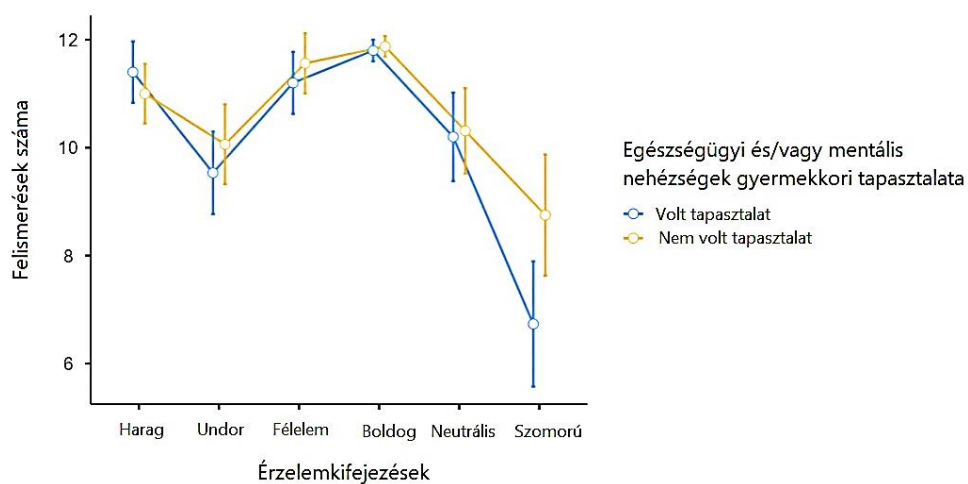
A két csoport tagjai érzelmefelismerés teljesítményének különbsége, helyes válaszok jellemzői

Post-Hoc teszt						Pontszámok összehasonlítása		
Felismerés	t-érték	Szabadságfok	Különbség	Hibaérték	p-érték	Csoport	Átlag	Szórás
Harag	1,034	29	0,4000	0,3787	0,310	volt nehézség	11,4	0,737

						nem volt nehézség	11	1,32
Undor	-1,018	29	-0,5292	0,520	0,317	volt nehézség	9,53	1,30
						nem volt nehézség	10,1	1,57
Félelem	-0,927	29	-0,3625	0,391	0,362	volt nehézség	11,2	1,37
						nem volt nehézség	11,6	0,727
Boldog	-0,552	29	-0,0750	0,136	0,585	volt nehézség	11,8	0,414
						nem volt nehézség	11,9	0,342
Neutrális	-0,202	29	-0,1125	0,558	0,842	volt nehézség	10,2	1,74
						nem volt nehézség	10,3	1,35
Szomorú	-2,554	29	-2,0167	0,789	0,016	volt nehézség	6,73	2,15
						nem volt nehézség	8,75	2,24

2. ábra

Az 1-es és a 2-es csoport különböző érzelmek felismerésének összehasonlítása



6. Megvitatás

Az érzelmek univerzalitása (Ekman, 1974) lehetővé teszi, hogy vizsgáljam a kapcsolatot az érzelemfelismerés, a nevelési stílusok és a szocioökonómiai státusz között, mivel biztosítja, hogy a kísérletben felhasznált érzelemkifejezéseket minden résztvevő felismerheti. A nevelés meghatározó szerepét az érzelemfelismerésre Sorce és munkatársai (1985) mellett Gergely és Watson (1998) tanulmányaik mentén mutattam be és támasztottam alá az elméletben. Izard (1971) szerint már 6 éves korra kialakul az érzelemfelismerés, amelyre ezáltal az elsődleges szocializációs közegnek – a gondozóknak és a közeli családtagoknak – van a legnagyobb hatása (Berzenski & Yates, 2017). Emiatt emeltem ki a gyermekkorban tapasztalt nevelési stílusokat. Az elsődleges gondozó szocioökonómiai státuszát is fontos tényezőnek tarottam, mivel összefügg a gondozó iskolázottságának mértékével, a megélhetéséhez szükséges erőforrásokhoz való hozzáféréssel, valamint azzal, hogy mekkora arányú stresszt élhetett meg a család (Duncan & Magnuson, 2003).

A hipotézisekre kapott eredmények magyarázata előtt fontos megemlítenem, hogy az egyes érzelmek felismerése között voltak alapvető különbségek: a boldogságot könnyebben ismerték fel a résztvevők, mint a szomorúságot. Az egyes érzelmek felismerése közötti különbség tette lehetővé, hogy az elméletben kifejtetett tényezők érzelemfelismerésre történő hatását megvizsgálhattam.

Az első hipotézisem szerint az elsődleges gondozó szocioökonómiai státusza hatással van a különböző nevelési stílusokra: magasabb szocioökonómiai státuszhoz kapcsolható a szeretet-törődés és a korlátozás, míg az alacsonyabb státuszhoz a túlvédés nevelési stílusa. A statisztikai elemzés alapján a hipotézisem nem igazolódott: nem mutatkozott kapcsolat a szocioökonómiai státusz és a nevelési stílusok között. A statisztikai kapcsolat hiánya fakadhat abból, hogy a szeretet-törődés és az elutasítás kétpólusú skálája nem normális eloszlású (lásd. 4. táblázat). Emellett a nevelési stílusok használatát befolyásoló tényezők komplex rendszerét – a nevelő pszichológiai erőforrásait, a gyermek temperamentumát, a környezeti stressz és külső támogatások mértékét: a legmeghatározóbb tényezőket (Belsky, 1984) – nem sikerült megfelelően felmérnem a kérdőívben. A szocioökonómiai státusznál csupán az anyagi erőforrásokra, a munkahelyre és a családi állapot bizonyos részeire kérdeztem rá. A kérdőív tökéletesítéséhez a családi állapot alaposabb megismerése mellett a támogatások, a szülő megküzdési stratégiáinak és néhány személyiségvonásának felmérése is szükséges lenne. Az utóbbi szempontok beemelése azért fontos, mert a gondozók a környezeti tényezőkre (többek között a gyermek személyiségére, a társadalmi környezetre és a szociális támogatásokra) nem

egyformán reagálnak és ezáltal a hasonló háttérrel rendelkező szülők más nevelési stílusokat alkalmazhatnak. A hasonló háttérhez köthető eltérő reakciók megértésében a szülők személyiségének feltérképezése segítséget nyújthat (Belsky, 1984).

A második hipotézis keretében a különböző gyermekkori nevelési stílus tapasztaltok hatását vizsgáltam az érzelemfelismerésre. Feltételeztem, hogy a különböző nevelési stílusok gyermekkori tapasztalata befolyásolja a fiatal felnőttek érzelemfelismerését: azok a személyek, akik szeretet-törődést és korlátozást tapasztaltak gyermekkorukban általánosan jobb eredményt értek el az érzelemfelismerési teszten, mint azok a személyek, akik túlvédést nagyobb és szeretet-törődést kisebb mértékben tapasztaltak. A túlvédő nevelési stílus – a statisztikai elemzés alapján – nincsen hatással az érzelemfelismerésre. A szeretet-törődés tendenciaszinten, a korlátozás pedig fordított irányú kapcsolatban áll az általános érzelemfelismerési képességgel. A fordított irány azt mutatja, hogy akik nagyobb mértékben tapasztaltak gyermekkorukban korlátozó és szeretet-törődő neveltetést, azok a személyek általánosan rosszabbul ismerték fel az érzelmeket a teszten. A hipotézissel ellentmondó eredmények egy viszonylag új megközelítés, az evolúciós-fejlődés elmélet felől értelmezhetőek.

Az elmélet szerint a nagyobb mértékű stressznek és kiszámíthatatlan pszichés környezetnek kitett gyermekek olyan képességekben fejlettebbek, amelyek a helyzethez való alkalmazásukban segítette őket. A kutatások alapján ezek a személyek az általános intelligencia-teszten rosszabbul teljesítenek, de az ökológiailag hasznos ingereket (pl. veszélyeztető ingereket) könnyebben észreveszik és megjegyezik, mint a biztonságosan felnevelt kortársaik. Az új megközelítés alapján a stresszesebb környezetben felnőtt személyek kogníciója nem sérül, hanem a környezetre specializálódva fejlődik ki (lásd. Frankenhuis & de Weerth, 2013, Mittal et. al, 2015). Az elmélet alapján lehetséges, hogy azok a személyek, akik gyermekkorukban magasabb mértékben tapasztaltak szeretet-törődést és korlátozást, a kiszámítható környezet miatt kevésbé pontosan tudják beazonosítani az érzelemkifejezéseket.

Az imént bevezetett evolúciós-fejlődés elmélet támpontot ad a második hipotézis, túlvédő nevelési stílusra vonatkozó alpontjának értelmezéséhez is: azok a személyek, akik gyermekkorukban nagyobb mértékben tapasztaltak túlvédő nevelési stílust pontosabban tudják beazonosítani a félelmet, az undort és a haragot ábrázoló arckifejezéseket, mint a többiek. A pontosabb felismerést azért feltételeztem, mert a veszélyt/büntetést implikáló arckifejezések pontos felismerésével beindulhatnak az önvédelmi mechanizmusok (Frankenhuis & de Weerth, 2013). A jelenlegi kutatásban ez a hipotézis nem igazolódott: egyik nevelési stílus sincs hatással az egyes arckifejezések – harag, undor, félelem, boldogság, szomorúság és semleges – pontosabb vagy pontatlanabb felismerésére. A kapcsolat hiánya fakadhat abból, hogy az

önvédelmi mechanizmushoz kötött undor, harag és félelem pontosabb felismerését bizonytalan vagy stresszes környezet válthatja ki (Frankenhuis & de Weerth, 2013). Az utóbbi hipotézist az érzelemfelismerési teszt kiegészítésével lehetne tesztelni. Az érzelmeket kifejező arcképek közé szubliminális negatív affektivitást kiváltó képi ingerek beillesztésével növelni lehetne a résztvevők stresszállapotát, amelyek potenciálisan kiválthatják az önvédelemre specializálódott kognitív működésmódot.

A stresszt kiváltó és a traumatikus eseményekre számos tényező – pszichopatológia (posttraumás stressz szindróma, disszociáció), intellektuális működés (memória kapacitás, nyelvi képesség és IQ) megküzdési stratégiák és érzelemszabályozás – okozhat eltérő reakciókat ugyanolyan nevelést tapasztaló személyek (Eisen & Goodman, 1998). Emellett eltérő kutatási eredmények vannak arról, hogy a stressz javítja vagy rontja a memória teljesítményét, amelyet a személy kora is nagy mértékben befolyásol (lásd. Eisen et al., 2007; Moradi et al., 1999).

A harmadik hipotézis keretében a szülők vagy egy közeli családtag egészségügyi és mentális állapotának hatására fókuszáltam az érzelemfelismerés kapcsán. Az ilyen jellegű nehézségek megléte egyéb viselkedés- és képességbeli változásokat okozhatnak a családban, amelyek eredményezhetnek inkonzisztens viselkedést, szülői fegyelmezést és kommunikációt (Feldman et al., 2009). Az empirikus elemzés igazolta a hipotézisemet: általánosan rosszabb eredményt értek el az érzelemfelismerési teszten azok a személyek, akinek a családjában legalább egy személy mentális és/vagy egészségügyi nehézséggel küzdött. A mentális zavarral küzdő személlyel való együttélés magyarázhatja az érzelemfelismerési tesztben elért rosszabb teljesítményt, mivel a közeli családtagok mentális zavara sérülést okozhat a gyermek érzelemfelismerésben, attól függetlenül, hogy a gyermek maga küzd-e hasonló zavarral (Sharma et al., 2017). Ezzel szemben, ha az elsődleges szocializációs közeg egészségügyi nehézségben érintett, az nem minden esetben befolyásolja a gyermek működését. A hozzátartozó betegségének megélését befolyásolja a gyermek kora, a helyzet értékelése, a betegség súlyossága, a család megküzdési mechanizmusa és kommunikációja (Korneluk & Lee, 1998).

A két csoport és az érzelemfelismerés interakciójának elemzése alapján nemcsak általánosan, hanem specifikusan az egyes érzelmelek felismerésének teljesítményében is megmutatkozik a különbség. A szomorúságot kifejező arcokat nehezebben ismerte fel az, akinek legalább egy közeli családtagja mentális és/vagy egészségügyi nehézségekkel küzdött, mint azok a személyek, aki nem tapasztaltak hasonló nehézségeket gyermekkorukban. Az ilyesfajta nehézségek hatását az érzelemfelismerésre (ahogy korábban az elméleti háttérnél

kiemeltem) sok környezeti tényező befolyásolhatja: melyik családtag érintett, milyen betegsége van, mennyire súlyos, milyen szociális háló veszi körbe a családot, milyen szociális támogatást kapnak a szülő és milyen a megküzdési képessége, hány éves a gyermek és milyen a gyermekek megküzdése. A felsorolt specifikációk nélkül az eredmény nehezen értelmezhető. Lehetséges, hogy a gyermekek védekező reakcióként szomorú helyzetekben disszociáltak, ezáltal pszichológiai szinten eltávolították magukat a szomorúság észlelésétől és az érzelmet kiváltó helyzetektől (Eisen et al., 2007). A szomorúság felismerésének nehézsége összefügghet a poszttraumás stressz szindrómával is, mivel hasonló eredményeket állapítottak meg Poljac és munkatársai (2011) is a poszttraumás stressz szindróma érzelemfelismerésre gyakorolt hatása kapcsán: a diagnosztizált személyek nehezebben ismerték fel a szomorúságot és a félelmet kifejező arcokat. Poszttraumás stressz szindrómát gyermekeknél többek között a halál vagy halálközeli helyzet megtapasztalásához, egy családtag komoly sérüléséhez, családon belüli abúzushoz vagy erőszak megtapasztalásához köthető. A megtapasztalás definiálása tág: a gyermek lehet ezeknek az eseményeknek szemtanúja, de a tények ismerete is okozhat traumát (American Psychiatric Association, 2013).

A jelenlegi kutatásban nem kérdeztem rá a kitöltők mentális állapotára, valamint az családtagjuk egészségügyi és/vagy mentális nehézségének típusára, súlyosságára és lefolyásának időtartamára. A további specifikus kérdések hiánya miatt nem lehet sem kijelenteni, sem kizárni, hogy a szomorúság pontatlanabb felismerése a disszociáció, kognitív elhárítás vagy esetleg patológiához köthető-e. A specifikációk hiánya miatt a potenciális válaszok túlmutatnak ezen a kutatáson. Általánosan viszont kijelenthető, hogy van hatása a család egészségügyi állapotának az érzelemfelismerésre, viszont a kutatásom során a hatást nem tudom pontosan beazonosítani. További célzott kutatások szükségesek a kapcsolat feltárására, amelynek tartalmazznak diagnosztikai kérdések mellett a gyermekkorban tapasztalt betegségre utaló és a családi állapotot, dinamikát felmérő specifikus kérdéseket.

7. Konklúzió és kitekintés

A családnak mint társadalmi alrendszernek nagy hatása van a viselkedésünkre és különböző mértékben befolyásolhatja az egyéni életünket. Kutatásomban emiatt is tartottam fontosnak megvizsgálni a gyermekkorban tapasztalt szocioökonómiai státusznak, a közeli család általános egészségügyi és mentális állapotának és a szülő nevelési stílusának hatásait a fiatal felnőttek érzelemfelismerésre. Hipotéziseim empirikus bizonyításánál találtam statisztikailag szignifikáns kapcsolatot a gyermekkorban tapasztalt közeli családtag mentális és egészségügyi nehézsége és a fiatal felnőttek érzelemfelismerése között. Emellett kirajzolódott, hogy a

korlátozás és a szeretet-törődés nevelési stílusok általánosan negatívan befolyásolják érzelmfelismerést.

A kísérlet tökéletesítéséhez a kérdőív csomagba további kérdéseket lenne érdemes beemelni, amelyek átfogóbban mérik fel a szülő családi állapotát (a támogató és szociális közegét), a gyermekkel töltött idő minőségét és mennyiségét, a gyermek által látgatott intézmények (bölcsőde, óvoda) minőségére utaló retrospektív kérdéseket és a szülő temperamentumának alapvető vonásait. Az érzelmfelismerési teszt is fejlesztésre szorulna, olyan adatbázisra lenne szükség, amely tartalmaz meglepetést kifejező arcokat, és az érzelmkifejezések az arcon különböző intenzitással, mikroarckifejezések formájában is megjelenének. A mikroarckifejezések beemelése, amiatt is fontos lenne, hogy egy összehasonlító kísérletben a fiatal felnőttek és a felnőttek közötti finomhangolásnak az eltérését is vizsgálni lehessen.

A kísérlet tökéletesítése mellett egy reprezentatívabb minta vizsgálata is pontosabb eredményeket adhatna. Jelen kutatásban a szocioökonómiai státusz átlag pontszáma viszonylag magas, emellett a szeret-törődés nem normális eloszlású volt. A retrospektív válaszokat érdemes fenntartásokkal kezelni, mivel azokra a személyekre, akiket gyermekkorukban elhanyagoltak vagy bántalmaztak jellemzőek a disszociatív tendenciák és hatásosabb a szuggesztió. Lehetséges, hogy memória zavarral küzdenek, pontatlanul emlékeznek vagy védekezésként elfelejtik, feljavítják az emlékeiket az elsődleges gondozó viselkedéséről vagy a gyermekkori környezetükről (Eisen et al., 2007). Kutatásom során, viszont nem tettem fel olyan kérdéseket, amelyek gyermekkori verbális vagy fizikai bántalmazásra vonatkoztak. Valószínű, hogyha két szülőre/gondozóra vonatkozóan töltötték volna ki a résztvevők H-PBI kérdőívet, árnyaltabb eredményekkel dolgozhattam volna.

A hipotézisekre kapott eredmények további felfedezésére veszélyt sugalmazó subliminális ingerekkel lehetne kiegészíteni az érzelmfelismerési tesztet, amelyek befolyásolnák a kitöltők érzelmi hangulatát. Emellett a kitöltő mentális állapotát jobban fel kellene mérni a kísérlet megkezdése előtt: rákérdezni a kitöltő esetleges korábbi diagnózisára és a gyermekkorában tapasztalt családtagnak az egészségügyi és/vagy mentális nehézségének súlyosságára és típusára.

A jelen kutatás jelentősége, hogy a sikeres kommunikációhoz elengedhetetlen érzelmfelismerési képesség fejlesztéséhez szükséges ismereteket tágítsa, és ezáltal a fejlődést pontosabban célzó foglalkozások kialakítását segítse. A jellegzetességek vagy hiányosságok pontosabb ismeretével precízebb kognitív-affektív képességfejlesztő módszereket lehet kialakítani, amelyek javíthatják a mindennapi kommunikáció minőségét.

1-es számú melléklet

NYILATKOZAT

mesterséges intelligencián alapuló szövegíró eszközök használatáról

A pályamunka szerzőjének neve: Szeszák Nóra
A pályamunka címe: Az elsődleges szocializációs közeg hatása a fiatal felnőttek érzelemfelismerésére

Nyilatkozom, hogy a 37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Pszichológia Szekciójába benyújtott pályamunkám megírása során mesterséges intelligencián alapuló szövegíró eszközöket

használtam / **nem használtam.**

Nyilatkozom, hogy a dolgozat szakmai, tudományos tartalmát, az abban szereplő minden közlést, állítást, megállapítást, véleményt, következtetést sajátomnak ismerek el, ezek a dolgozat szerzőjeként szakmai álláspontomat pontosan tükrözik, a szöveg egészéért és annak minden eleméért felelősséget vállalok.

8. Szakirodalom

Adler, N. E. & Ostrove, J. M. (1999). Socioeconomic Status and Health: What We Know and What We Don't. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896(1), 3–15.

<https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1999.tb08101.x>

American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.). *Trauma- and Stressor-Related Disorders – Posttraumatic Stress Disorder* (pp. 271–280). New School Library.

Baumrind, D. (1971). Current Patterns of Parental Authority. *Developmental Psychology Monograph*, 4(1), 1–103. <https://doi.org/10.1037/h0030372>

Belsky, J. (1984). The Determinants of Parenting: A Process Model. *Child Development*, 55(1), 83–96. <https://doi.org/10.2307/1129836>

Berzenski, S. M. & Yates, T. M. (2017). The Differential Influences of Parenting and Child Narrative Coherence on the Development of Emotion Recognition. *Developmental Psychology*, 53(10), 1912–1923. <https://doi.org/10.1037/dev0000395>

Camras, L. A. (1980). Children's Understanding of Facial Expressions Used During Conflict Encounters. *Child Development*, 51(3), 879–885. <https://doi.org/10.2307/1129477>

Camras, L. A. & Allison, K. (1985). Children's Understanding of Emotional Facial Expressions and Verbal Labels. *Journal of Nonverbal Behavior*, 9(2), 84–94. <https://doi.org/10.1007/BF00987140>

Caron, A. J., Caron, R. F. & MacLean, D. J. (1988). Infant Discrimination of Naturalistic Emotional Expressions: The Role of Face and Voice. *Child Development*, 59(3), 604–616. <https://doi.org/10.2307/1130560>

Chen, E. & Miller, E. G. (2013). Socioeconomic Status and Health: Mediating and Moderating Factors. *Annual Review of Clinical Psychology*, 9(1), 723–749. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185634>

- Coley, L. R. & Chase-Lansdale, L. P. (1998). Adolescent Pregnancy and Parenthood: Recent Evidence and Future Directions. *American Psychologist*, 53(2), 152–166. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.2.152>
- Conger, R. D., Conger, K. J., Elder, G. H., Jr. Lorenz, O. F., Simons, R. L. & Les Whitbeck B. (1992). A Family Process Model of Economic Hardship and Adjustment of Early Adolescent Boys. *Child Development*, 63(3), 526–541.
- Darling, N. & Steinberg, L. (1993). Parenting Style as a Context: An Integrative Model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487–496. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.487>
- Davis-Kean, E. P. (2005). The Influence of Parent Education and Family Income on Child Achievement: The Indirect Role of Parental Expectations and the Home Environment. *Journal of Family Psychology*, 19(2), 294–304. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.2.294>
- Darwin, C. (1963). *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése*. In. Pusztai J. (ford.). Gondolat kiadó.
- Diemer, M. A., Mistry, R. S., Wadsworth, M. E., López, I. & Reimers, F. (2013). Best Practices in Conceptualizing and Measuring Social Class in Psychological Research. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 13(1), 77–113. <https://doi.org/10.1111/asap.12001>
- Duncan, G. J. & Magnuson, K. A. (2003). Off with Hollingshead: Socioeconomic Resources, Parenting, and Child Development. In Bornstein, M. H. & Bradley, R. H. (Eds.), *Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development* (pp. 83–102). Mahwah.
- Duncan, G. J., Yeung, W. J., Brooks-Gunn, J. & Smith, J. R. (1998). How Much Does Childhood Poverty Affect the Life Chances of Children? *American Sociological Review*, 63(3), 406–423 <https://doi.org/10.2307/2657556>
- Ebner, N., Riediger, M. & Lindenberger, U. (2010). FACES – A Database of Facial Expressions in Young, Middle-Aged, and Older Women and Men: Development and Validation. *Behavior research Methods*, 42, 351–362. <https://doi.org/10.3758/BRM.42.1.351>
- Eisen, M. L. & Goodman, G. S. (1998). Trauma, memory, and suggestibility in children. *Development and Psychopathology*, 10(4), 717–738. <https://doi.org/10.1017/S0954579498001837>

- Eisen, L. M., Qin, J., Goodman, S. G., Davis, S. & Crayton, J. (2007). Maltreated Children's Memory: Accuracy, Suggestibility, and Psychopathology. *Developmental Psychology*, 43(6), 1275–1294. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.6.1275>
- Ekman, P. (1965). Communication Through Nonverbal Behavior: A Source of Information About an Interpersonal Relationship. In Tomkins, S. S. & Izard, C. E. (Eds.), *Affect, Cognition And Personality: Empirical Studies* (pp. 390-442). Springer.
- Ekman, P. & Friesen, V. W. (1974). Detecting Deception from the Body or Face. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29(3), 288–298. <https://doi.org/10.1037/h0036006>
- Ekman, P. (1977). Facial Expression. In Siegman, A. & Feldstein, S. (Eds.), *Nonverbal Communication and Behavior* (pp. 97–126). Lawrence Erlbaum Association.
- Ekman, P. (1994). All Emotions Are Basic. In Ekman, P. & Davidson, R. (Eds.), *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (pp. 15–19). Oxford University Press.
- Ekman, P. (2007). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. St. Martin's Griffin.
- Ekman, P. & Friesen, V. W. (2003). *Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Expressions*. Malor Books.
- Feldman, R., A., Pariente, M. A. C., Kanety, H., Kuint, J. & Gilboa-Schechtman, E. (2009). Maternal Depression and Anxiety Across the Postpartum Year and Infant Social Engagement, Fear Regulation, and Stress Reactivity. *Child & Adolescent Psychiatry*, 48(9), 919–927. <https://doi.org/10.1097/CHI.0b013e3181b21651>
- Frankenhuis, W. E. & de Weerth, C. (2013). Does Early-Life Exposure to Stress Shape or Impair Cognition? *Current Directions in Psychological Science*, 22(5), 407–412. <https://doi.org/10.1177/0963721413484324>
- Furstenberg, F. F. & Hughes, M. E. (1995). Social Capital and Successful Development among At-Risk Youth. *Journal of Marriage and Family*, 57(3), 580–592. <https://doi.org/10.2307/353914>

Gibson, E. J. & Walk, R. D. (1960). The "Visual Cliff". *Scientific American*, 202(4), 64–71.
<https://doi.org/10.1038/scientificamerican0460-64>

Gergely Gy. & Watson, S. J. (1998) A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje: A csecsemő érzelmi öntudatra ébredése és az önkontroll kialakulása. *Thalassa – Pszichoanalízis-Társadalom-kultúra*, (9)1, 56–105.

Gervai J. & Tóth I. (1999). Szülői bánásmód kérdőív (H-PBI): A Parental Bonding Instrument (PBI) magyar változata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54(4), 551–566.

Greenberger, E., O'Neil, R. & Nagel, S. K. (1994). Linking Workplace and Homeplace: Relation Between the Nature of Adults' Work and Their Parenting Behaviors. *Developmental Psychology*, 30(6), 990–1002. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.30.6.990>

Griskevicius, V., Tybur, M. J., Delton, W. A. & Robertson, E. T. (2011). The Influence of Mortality and Socioeconomic Status on Risk and Delayed Rewards: A Life History Theory Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(6), 1015–1026.
<https://doi.org/10.1037/a0022403>

van Honk, J. & Schutter, D. J. L. G. (2007). Vigilant and Avoidant Responses to Angry Facial Expressions: Dominance and Submission Motives. In Harmon-Jones, E. & Winkielman, P. (Eds.), *Social Neuroscience: Integrating Biological and Psychological Explanations of Social Behavior* (pp. 197–223). The Guilford Press.

Korneluk, G. Y. & Lee, M. C. (1998). Children's Adjustment to Parental Physical Illness. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 1(3), 179–191.
<https://doi.org/10.1023/a:1022654831666>

Kreiger, N., Williams, D. R. & Moss, N. E. (1997). Measuring Social Class in US Public Health Research: Concepts, Methodologies, and Guidelines. *Public Health*, 18, 341–378.
<https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.18.1.341>

Lawrence, K., Campbell, R. & Skuse, D. (2015). Age, Gender, and Puberty Influence the Development of Facial Emotion Recognition. *Frontiers in Psychology*, 6, 1–12.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00761>

Maccoby, E. E. & Martin, J. A. (1983). Socialization in the Context of the Family: Parent-Child Interaction. In Mussen, H. P. & Hetherington E. M. (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 4. Socialization, Personality, and Social Development* (pp. 1–101). Wiley.

Meltzoff, N. A. & Moore, M. K. (1977). Imitation of Facial and Manual Gestures by Human Neonates. *Science*, 198(4312), 75–78. <https://doi.org/10.1126/science.198.4312.75>

Meltzoff, N. A. & Moore, M. K. (1989). Imitation in Newborn Infants: Exploring the Range of Gestures Imitated and the Underlying Mechanisms. *Developmental Psychology*, 25(6), 954–962. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.25.6.954>

Menon, U. & Shweder, R. A. (1994). Kali's tongue: Cultural psychology and the power of shame in Orissa, India. In Kitayama S. & Markus H. R. (Eds.), *Emotion and Culture: Empirical Studies of Mutual Influence* (pp. 241–282). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10152-007>

Mittal, C., Griskevicius, V., Simpson, A. J., Sooyeon, S. & Young, S. E. (2015). Cognitive Adaptations to Stressful Environments: When Childhood Adversity Enhances Adult Executive Function. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(4), 604–621. <http://dx.doi.org/10.1037/pspi0000028>

Moradi, R. A., Taghavi, R. M., Neshat Doost, T. H., Yule, W. & Dalglish, T. (1999). Performance of Children and Adolescents with PTSD on the Stroop Colour-Naming Task. *Psychological Medicine*, 29, 415–419. <http://doi.org/10.1017/s0033291798008009>

Örkényi Á. & Arnold P. (2014). Társadalmi-gazdasági háttér a családok szocioökónómiai helyzete. In. Németh Á. & Költő A. (Eds.), *Egészség és egészségmagatartás iskoláskorban* (pp. 173–182). Nemzeti Egészségügyi Intézet.

Parker, G., Tupling, H. & Brown, B. (1979). A Parental Bonding Instrument. *British Journal of Medical Psychology*, 52, 1–10. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1979.tb02487.x>

Repetti, R. L., Taylor, S. E. & Seeman, T. E. (2002). Risky Families: Family Social Environments and the Mental and Physical Health of Offspring. *Psychological Bulletin*, 128(2), 330–366. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.128.2.330>

Poljac, E., Montage, B. & de Haan, H. F. E. (2011). Reduced recognition of fear and sadness in Post-Traumatic Stress Disorder. *Cortex*, 47, 974–980. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2010.10.002>

Rubinov, S. D. & Boyce, T. W. (2017). Parenting and SES: Relative Values or Enduring Principles? *Current Opinion in Psychology*, 15, 162–167. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.03.001>

Russell, J. A. (1994). Is There Universal Recognition of Emotion from Facial Expression? A review of the cross-cultural studies. *Psychological Bulletin*, 115(1), 102–141. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.115.1.102>

Roy-Byrne, P. P., Joesch, M. J., Wang, S. P. & Kessler, C. R. (2009). Low Socioeconomic Status and Mental Health Care Use Among Respondents with Anxiety and Depression in the NCS-R. *Psychiatric Services*, 60(9), 1190–1197.

Saarni, C. (1999). A Skill-Based Model of Emotional Competence: A Developmental Perspective [előadás]. *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development*. Albuquerque. Találkozó.

Sharma, N. A., Barron, E., Le Couter, J., Close, A., Rushton, S., Grunze, H., Kelly, T., Ferrier, N. & Le Couteur, S. A. (2017). Facial Emotion Labeling in Unaffected Offspring of Adults with Bipolar I Disorder. *Journal of Affective Disorders*, 208, 198–204. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jad.2016.10.006>

Schaefer, E. S. (1959). A Circumplex Model for Maternal Behavior. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59(2), 226–235. <https://doi.org/10.1037/h0041114>

Schaefer, E. S. (1965). Children's Reports of Parental Behavior: An Inventory. *Child Development*, 36(2), 413–424. <https://doi.org/10.2307/1126465>

Sorce, J. F., Emde, R. N., Campos, J. J. & Klinnert, M. D. (1985). Maternal Emotional Signaling: Its Effect on the Visual Cliff Behavior of 1-Year-Olds. *Developmental Psychology*, 21(1), 195–200. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.21.1.195>

Thomas, A. L., De Bellis, D. M., Graham, R. & LaBar, S. K. (2007). Development of Emotional Facial Recognition in Late Childhood and Adolescence. *Developmental Science*, 10(5), 547–558. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2007.00614.x>

Zilberstein, K. (2016). Parenting in Families of Low Socioeconomic Status: A Review with Implications for Child Welfare Practice. *Family Court Review*, 54(2), 221–231. <https://doi.org/10.1111/fcre.12222>

Young, A., Perrett, D., Calder, A., Sprengelmeyer, R. & Ekman, P. (2002). Facial Expressions of Emotion – Stimuli and Tests (FEEST). *Psychology Manual v 1.0*. Thames Vally Test Company.

Az elsődleges gondozó szocioökonómiai státuszának retrospektív felmérése

1. Nevezze meg, hogy kire gondol elsődleges gondozójaként (pl. anya, apa, nagymama, testvér)
2. Az elsődleges gondozójának legmagasabb végzettsége
 - a. Alapfokú (8 általános)
 - b. Középfokú (gimnázium)
 - c. Szakképzés (szakiskola, OKJ oklevél)
 - d. Főiskola
 - e. Felsőfokú (BA/BSc diploma)
 - f. Felsőfokú (MA/MSc diploma)
 - g. Posztgraduális (PhD diploma)
3. Az elsődleges gondozója munkahelyének típusa (az Ön gyerekkora alatt)
 - a. Alkalmi munka, órabérrel
 - b. Szerződéses munka, órabérrel
 - c. Szerződéses munka, havibérrel
 - d. Szerződéses munka, havibérrel és egyéb jutattásokkal
 - e. Több munkahelye volt
 - f. Munkanélküli
 - g. Nem kívánok válaszolni
4. Elsődleges gondozója munkakörének megnevezése
5. Gyerekkori családi otthonának típusa (pl. ház, lakás) és szobaszáma
6. Hányan éltek egy lakásban/házban (kérem számmal írja és önmagát is számolja bele)?
7. 7 éves kora előtt a családja:
 - a. Birtokolta a családi otthont
 - b. Bérelte a családi otthont
 - c. Más családtagokkal és/vagy barátokkal lakott lakbér fizetése mellett
 - d. Más családtagokkal és/vagy barátokkal lakott lakbér fizetése nélkül
 - e. Nem kívánok válaszolni
8. Viszonylag jómódú környéken nőttem fel. (5 fokú likert-skála)
9. Óvodának a típusa, ahova Ön járt:
 - a. Állami

b. Magán

10. Viszonylag jó módúnak éreztem magam a társaimhoz képest az iskolában. (5 fokú likert-skála)

11. Családomnak általában elegendő pénze volt a dolgokra, amikor kicsi voltam. (5 fokú likert-skála)

12. Családi anyagi helyzete (az Ön 7 éves kora előtt)

- a. Jelentősen az átlag felett
- b. Átlag felett
- c. Valamelyest az átlag felett
- d. Átlagos
- e. Valamelyest az átlag alatt
- f. Átlag alatt
- g. Jelentősen az átlag alatt
- h. nem kíván válaszolni

13. Gyermekkori családi állapota

- a. Elváltak a szüleim
- b. Mindkét szülőm nevelt
- c. Fiatalon szült az anyukám
- d. Egyedül nevelt az egyik szülőm
- e. Nem kívánok válaszolni

14. A családban volt, aki

- a. egészségügyi problémákkal küzdött
- b. mentális/pszichés problémákkal küzdött
- c. Nem volt mentális sem egészségügyi probléma
- d. Nem kívánok válaszolni